

**Матеріали до відзначення
Дня пам'яті та примирення (8 травня) та
Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (9 травня)**

Ключові позиції:

Друга світова війна стала **найбільш кривавою і жорстокою в історії людства** (загинуло від 50 до 85 мільйонів людей). Україна вшановує пам'ять кожного, хто боровся з нацизмом, а також інших жертв війни. Та війна стала можливою через змову антигуманних режимів – нацистського і радянського, які ставили геополітичні інтереси вище прав і свобод людини. Крім того, слабкість, страх і нерішучість міжнародної спільноти заохочували агресорів до все більшого розмаху злочинів.

Українці воювали на боці антигітлерівської коаліції (Об'єднаних Націй) і зробили значний внесок у перемогу над нацизмом та союзниками гітлерівської Німеччини. Ціною цього стали надзвичайні втрати упродовж 1939–1945 років – українців та інших народів, які проживали на нашій землі й боролися проти тоталітарних режимів. Тоді загинуло понад вісім мільйонів осіб. Ми добре знаємо ціну війни, тому плекаємо мир.

Акцентуємо в ці дні на людське, а не лише на геополітику і військову стратегію й тактику. Надзвичайно важливо згадувати та вшановувати подвиг ветеранів, котрі боролися з нацизмом і перемогли його. Але не менше заслуговують на увагу та пам'ять інші, кого торкнулась війна – військовополонені, остарбайтери, підпільники, діти війни, цивільні, які постраждали від окупації і бойових дій, що прокотилися через їхні міста і села. Війна це не лише танки, гармати і видовищні бої – війна це мільйони маленьких і великих людських бід, які тривали роками.

Зараз, як і в роки Другої світової війни, Україна воює з агресором. Сьогодні це путінська Росія, яка посягає на нашу територіальну цілісність, намагається зруйнувати міжнародну систему безпеки і потенційно загрожує миру у всій Європі. Ця боротьба триває щоденно вже шість років і ми не маємо права програти, бо, як і 75 років тому, захищаємо рідну землю, боронимо своє право вільно обирати майбутнє. Для нас це війна за свободу, цивілізованість, демократію та європейські цінності проти імперських амбіцій підступного агресивного сусіда-злочинця. Міць наших збройних сил є запорукою існування держави та збереження прав людини для громадян.

Жодна країна не може претендувати на визнання власної виняткової ролі у перемозі над нацизмом. Перемога – плід титанічних зусиль десятків держав та сотень народів. Так само неприпустимими є спроби прикриватися моральним авторитетом переможця у Другій світовій для ведення агресивної політики у наш час. Сьогодні влада Росії поводить себе як руйнівник системи міжнародних відносин, заснованої державами-переможцями Другої світової війни. У цьому вона більше нагадує гітлерівську Німеччину 1930-х, напередодні глобального конфлікту.

День пам'яті та примирення та День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні символізує **не тріумф переможців над переможеними, а має бути нагадуванням про страшну катастрофу і застереженням**, що не можна розв'язувати складні міжнародні проблеми збройним шляхом, ультиматумами, агресією, анексією. Найважливішим підсумком війни має бути не культ перемоги, а вміння цінувати мир, категорично і безкомпромісно захищати його всіма розумними засобами. Наша пам'ять є запобіжником від того, щоб подібні лиха ніколи не повторювалися. Саме тому ми обираємо європейську відповідальну модель пам'ятання під гаслом “Ніколи знову” замість екзальтованої маніпуляції під гаслом “Можемо повторити”. Зважаймо, що у державах, де важливе кожне людське життя, де гуманність визнається найвищою цінністю, ідеї про «повторити» не приживаються, адже повага до людської гідності – це свого роду «імунітет» від вірусів дегуманізації. В цьому контексті мир це не заклятий страх перед ворогом, не капітуляція, не просто відсутність військових дій, а ключова умова для гармонійного розвитку особистості та суспільства.

Трагедія Українського народу в роки Другої світової полягала в тому, що на час початку війни він був **розділений між кількома державами**. Українці, позбавлені власної державності, змушені були воювати за чужі інтереси і вбивати інших українців. За панування над Україною воювали дві тоталітарні системи (нацисти і комуністи), що однаково не рахувалися з ціною людського життя. Кожна сторона протистояння використовувала у власних цілях “українське питання”. Однак єдиним справді українським політичним суб'єктом у роки війни був визвольний рух – люди і організації, що боролися за незалежність від обох тоталітарних систем. До таких організацій, зокрема, зараховують і Українську повстанську армію.

Історія нас вчить, що **Український народ перемагає тоді, коли ми єдині, соборні, діємо разом і захищаємо те, що нам дороге**. Коли ми разом, коли ми відчуваємо, що справедливість на нашому боці і стоїмо за свою землю, тоді ми непереможні.

Завершення Другої світової війни, на жаль, **не звільнило світ від тоталітарних режимів**. Наприклад, той самий комуністичний Радянський Союз скористався із перемоги над нацизмом і укріпив свої позиції у світі. Він проіснував аж до 1991 року і за цей час був ініціатором або причетним до численних злочинів (геноциди, військові інтервенції, каральна психіатрія, розробка та використання заборонених озброєнь тощо).

Гасло інформаційної кампанії:

“1939–1945. Пам’ятаємо. Перемагаємо”

Ми пам’ятаємо, яким страшним лихом для українців була Друга світова війна. Пам’ятаємо, що агресора зупинили спільними зусиллями Об’єднані Нації. Не забуваємо: той, на чієму боці справедливість, хто захищає свою землю, завжди перемагає. Ця пам’ять робить нас сильнішими. Вона – запорука того, що в майбутньому подібна трагедія не повториться.

Історична довідка

від Українського інституту національної пам’яті

Друга світова війна – глобальний військовий конфлікт в історії Землі та причина найбільших трагедій ХХ століття.

У війні взяли участь 80 % людства, бойові дії велися у 2/3 існуючих на той момент держав. Війна розпочалася 1 вересня 1939 року із вторгнення військ нацистської Німеччини до Польщі, а завершилася 2 вересня 1945-го беззастережною капітуляцією Японії. Під час війни були здійснені найбільші в історії злочини проти людства (зокрема, Голокост), а також уперше і востаннє використана атомна зброя. До армій ворожих сторін було залучено понад 110 мільйонів солдатів, загальні втрати військових та цивільного населення складають від 50 до 85 мільйонів осіб. За результатами війни було створено ООН (Україна – один із засновниць) і сформовано нову систему міжнародних відносин.

Шлях до розв’язання війни був відкритий Пактом Молотова–Ріббентропа 23 серпня 1939 року. Згідно із таємним протоколом до нього, нацисти та комуністи ділили Східну Європу на зони інтересів. Внаслідок цих домовленостей Третій Райх отримав змогу безперешкодного вторгнення в Польщу. СРСР розширився за рахунок Західної Білорусі та Західної України, Бессарабії з Буковиною, трьох країн Балтії, а також частини Фінляндії.

Український вимір Другої світової не обмежувався боротьбою Вермахту та Червоної армії на українській території, адже українців торкнулися кілька воєн:

1) німецько-польська 1939–1945 років (у 1939-му регулярна, а потім – підпільна);

2) польсько-радянська 1939 (неоголошена, відома як “Визвольний похід в Західну Україну”);

3) радянсько-румунська 1940–1945 (спочатку неоголошена – радянське вторгнення в Бессарабію та Буковину 1940-го, потім регулярна та підпільна – частина німецько-радянської війни);

4) німецько-радянська 1941–1945 (регулярна та підпільна, теж відома як “Велика Вітчизняна”);

5) німецько-українська 1941–1944 (підпільна);

6) радянсько-угорська 1941–1945 (регулярна та підпільна, частина німецько-радянської);

7) польсько-українська 1942–1947 (підпільна);

8) радянсько-українська 1939–1954 (підпільна).

Всі ці конфлікти мають безпосередній стосунок до Другої світової війни, оскільки були спровоковані нею, стали її відгалуженням і продовженням. Також до українського виміру війни входить участь українців в бойових діях поза Україною (наприклад, у радянсько-фінській “Зимовій війні” 1939–1940) та у складі іноземних армій. Безпосередньо перед початком Другої світової внаслідок проголошення незалежності Карпатської України почався україно-угорський конфлікт 1939 року.

Друга світова війна для України розпочалася 1 вересня 1939 року з німецьким вторгненням в Польщу. 110–120 тисяч українців у лавах Війська Польського розпочали світову боротьбу проти нацизму, 8 тисяч із них загинуло протягом першого місяця війни. Також 1 вересня Люфтваффе бомбардувало Львів та інші західноукраїнські міста, що перебували у складі Польщі. Між 12 та 22 вересня Львів пережив подвійну облогу: із заходу нацистськими військами, зі сходу – радянськими.

СРСР вступив у Другу світову війну 17 вересня 1939 року на боці нацистської Німеччини. В цей день радянські війська вступили на допомогу німецьким в Польщу та окупували Західну Україну і Західну Білорусь. Два роки Москва була союзницею Берліна.

Нацистсько-комуністичний союз був зруйнований 22 червня 1941 року німецьким вторгненням у СРСР. Протягом року з початку німецько-радянської війни Україна була окупована військами Третього Райху. Вигнання нацистів розпочалося восени 1943 року і завершилося наприкінці 1944-го. Український

напрям був головним на Східному фронті: тут діяло від 50 до 75 % всіх дивізій Вермахту і половина всіх радянських сил.

Нацистський окупаційний режим в Україні був одним із найжорстокіших у світі. Безпосередньо своїми руками або із залученням “добровільних помічників” із числа місцевого населення нацисти знищили 1,5 мільйона українських євреїв і 20 тисяч ромів.

Україна на завершальному етапі війни.

Вся правда про Акт капітуляції Німеччини

Після вигнання нацистів і їхніх союзників з території України, Червона армія, в складі якої перебували й українці, здійснила низку наступальних операцій вже на території Європи. Серед них: Белградська (1944 рік), Будапештська (1944–1945 роки), Вісло-Одерська (1945 рік), Віденська (1945 рік), Берлінська (1945 рік), Празька (1945 рік).

Під час Яссько-Кишинівської операції 1944 року і наступних бойових дій радянські війська розбили 18 дивізій противника, вигнавши німецькі угруповання з Румунії. У ході визволення Польщі було розгромлено понад 170 німецьких дивізій. Однією із завершальних стратегічних операцій на європейському континенті стала Берлінська операція радянських військ, коли останні захопили столицю Німеччини. Ця операція тривала 23 дні – з 16 квітня по 8 травня 1945 року, впродовж яких радянські війська встигли просунути на захід на відстань від 100 до 220 км. Зокрема, для штурму Берліна радянське керівництво спрямувало війська 1-го, 2-го Білоруських і 1-го Українського фронтів. У ніч на 1 травня 1945 року лейтенант Олексій Берест разом із Мелітоном Кантарія та Михайлом Єгоровим встановили прапор Перемоги над райхстагом.

Акт про безумовну капітуляцію нацистської Німеччини було підписано у Реймсі о 02:41 7 травня 1945 року. На вимогу представника СРСР генерала Івана Суслопарова США та Велика Британія погодилися відкласти її публічне оголошення, щоб Радянський Союз зміг підготувати іншу церемонію в Берліні (Сталін прагнув підписання капітуляції саме в захопленому ним Берліні). В СРСР на інформацію про капітуляцію 7 травня наклали заборону. Причина – Суслопаров підписав акт, не маючи директив із Москви. Інструкція з Кремля на той час не прийшла.

8 травня 1945 року о 22:43 за центральноєвропейським часом або 9 травня о 00:43 за московським у берлінському передмісті було підписано другий Акт про капітуляцію Німеччини.

Попри двічі підписаний акт, на фронті все ще тривали бої. Так, останні групи німецьких військ в Австрії було ліквідовано тільки 19 травня.

“Наш підрозділ вже захопив резиденцію Гімлера. Ми розташувалися у підвальному поверсі. До нас спустився комбат і начальник штабу. Весь підрозділ вишикували. Запитали, чи є добровольці підняти прапор над райхстагом? А хто захоче ризикувати своїм життям в кінці війни? Командир розвідки наказав Єгорову та Кантарії вийти зі строю. Очолив групу лейтенант Олексій Берест. Мілетон Кантарія став протестувати, але вибору не було: або вперед на райхстаг, або військовий трибунал. Їм вручили прапор у чохлі. Замполіт батальйону 24- річний Олексій Берест був високого росту, здоровенний, йшов попереду і прокладав дорогу прапорonosцям. Він першим піднявся на дах і витягнув туди Єгорова та Кантарію. Троє людей встановлювали прапор над райхстагом. Це сталося 30 квітня 1945 року приблизно о десятій вечора”.

Зі спогадів Петра Савича – учасника штурму райхстагу.

“Як би не розгорнулися події, – українці добре знають, де їх місце в страшних і рішучих перипетіях світової драми, що надходить в жахливій грозі і бурі воєнній. Ми – разом з Францією, Англією і Польщею... ми знаємо, що боротимемося за правду і справедливість, за право нашого власного народу на державну самостійність”.

Газета “Тризуб”. Париж. Вересень 1939 року.

Внесок українців

Після перемоги над нацистською Німеччиною 8 травня 1945 року СРСР приєднався до війни проти Японії. Беззастережна капітуляція Японії 2 вересня 1945-го означала завершення Другої світової війни, але окремі військові конфлікти, породжені нею, точилися ще кілька років. Організований спротив радянській владі на Західній Україні тривав до 1954 року, а окремі сутички – до 1960-х.

Україна зробила значний внесок у перемогу над нацизмом і союзниками Німеччини. На боці Об’єднаних Націй воювали українці у складі армій Великої Британії та Канади (45 тисяч осіб), Польщі (120 тисяч), СРСР (більше 7 мільйонів), США (80 тисяч) і Франції (6 тисяч), а також визвольного руху в самій Україні (100 тисяч в УПА) – разом понад 7 мільйонів осіб. Понад 2,5 мільйона українців були нагороджені радянськими та західними медалями та орденами, більше 2 тисяч стали Героями Радянського Союзу, з них 32 – двічі, а найкращий ас союзної авіації Іван Кожедуб – тричі.

Для України Друга світова війна – національна трагедія, під час якої українці, позбавлені власної державності, змушені були воювати за чужі інтереси і вбивати інших українців. За Україну воювали дві тоталітарні системи, що однаково не рахувалися з ціною людського життя. Кожна сторона

протистояння на українських землях намагалася продемонструвати прихильність до українства, але єдиним справді українським суб'єктом у роки війни був визвольний рух – передовсім, Українська повстанська армія.

З різних причин на німецькому боці воювало до 250 тисяч українців і до 50 тисяч було мобілізовано до армій союзників Третього Райху.

Наслідки

Україна понесла надзвичайні втрати внаслідок війни. Найтяжчі – демографічні. Війна й окупація призвели до різкого, катастрофічного зменшення кількості населення, значних деформацій у його національному, статевому, віковому та професійному складі. Демографічні зміни такого характеру відбулися внаслідок взаємодії багатьох чинників: мобілізації значної частини чоловічого населення та їх масової загибелі; депортацій 1939–1941 та 1943–1945 років; загибелі мирного населення на теренах воєнних дій; евакуації у тиллові регіони СРСР на початку війни; масового знищення нацистами та їхніми союзниками значної кількості військовополонених і цивільного населення; депортацій працездатного населення на примусові роботи до Німеччини; жорстокого протистояння сил руху опору в німецькому тилу; високої смертності під час окупації від голоду та хвороб; значного зменшення народжуваності тощо.

Сукупні демографічні втрати українців і громадян України інших національностей упродовж 1939–1945 років наразі оцінюються у понад вісім мільйонів осіб. За підрахунками вчених, Центральна, Південна та Східна Україна втратила 30% населення, Галичина – 22%, Волинь і Полісся – 12%. Для поповнення демографічних втрат воєнного періоду республіці знадобилося близько 25 років. Водночас Друга світова війна повністю змінила етнічне обличчя українського суспільства. З України практично зникли такі національні меншини як німці, кримські татари, українські євреї. Натомість кількість росіян із довоєнних 4 мільйонів за перше повоєнне десятиліття зросла до 7 мільйонів осіб.

Внаслідок війни змінився також етнічний баланс населення українських міст. У містах Сходу та Півдня України посилювався й укріплювався російський елемент, натомість у містах і містечках Центральної України українці стали домінуючим етносом після винищення нацистами євреїв, а на Західній Україні українці замінили в містах репатрійованих поляків, румунів, чехів, угорців і знищених євреїв.

Суперечливими є статистичні дані щодо матеріальних збитків України внаслідок Другої світової війни. Зокрема, за повоєнними підрахунками, було

зруйновано майже 700 українських міст і 28 тисяч сіл, спалено близько 320 тисяч господарств.

Україна в результаті Другої світової війни зазнала матеріальних втрат у розмірі понад 45 % від збитку усього СРСР. З метою створення могутнього військово-промислового потенціалу на сході СРСР під гаслом “Все для фронту! Все для перемоги!” більшовики вивезли з України 550 промислових підприємств, майно і худобу тисяч колгоспів, радгоспів, МТС, десятки наукових і навчальних закладів, осередків культури, історичні цінності. Виїхало майже 3,5 мільйона жителів республіки – кваліфікованих робітників і спеціалістів, науковців, творчої інтелігенції, які віддали трудові й інтелектуальні зусилля в розвиток воєнного й економічного потенціалу СРСР.

У підсумкових звітах Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР на території УРСР у результаті війни у 1946 році була офіційно оприлюднена цифра у 285 мільярдів карбованців. Згодом, у зведених даних щодо матеріальних втрат, яких зазнала Українська РСР станом на 1 квітня 1945 року зазначено цифру у 353 422 мільярди карбованців. Збитки, нанесені Криму, Волинській, Дрогобицькій та Станіславській області, державним підприємствам, громадським організаціям союзного значення не було враховано. Сучасними дослідниками (Інститут історії НАН України) збитки України, отримані внаслідок війни, оцінюються в понад 450 мільярдів. Слід також говорити не тільки про прямі збитки від ведення бойових дій, а й, наприклад, про кількість евакуйованих підприємств до Німеччини напередодні відходу німецьких військ.

Довідка про мак пам’яті

Квітка маку в українській традиції

В українській міфології мак має дуже багато значень. Це символ сонця, безкінечності буття й життєвої скороминущості, пишної краси, волі, гордості, сну, отрути, оберегу від нечистої сили, а також хлопця-козака, крові, смерті. Ця квітка часто згадується в українських народних піснях та думках, особливо козацької доби: “Ой, з могили видно всі долини, – сизокрилий орел пролітає: стоїть військо славне Запорізьке – як мак процвітає...”. У відомій пісні “Ой, ти, Морозенку, слашний козаче”, мак згадується поруч зі смертю козака: “...Обступили Морозенка турецькі війська. По тім боці запорожці покопали шанці; Ой, впіймали Морозенка у неділю вранці. Ой, недаром ранесенько той мак розпускався, – Ой, уже наш Морозенко в неволю попався...” Образ маку нерідко символізує козака, що героїчно загинув, боронячи Україну.

З народної творчості мак у такому символічному значенні перейшов у художню літературу. В Івана Франка: “Гей, Січ іде, красен мак цвіте! Кому прикре наше діло, Нам воно святе”. Легенду про мак обробив і Михайло Стельмах у творі “У долині мак цвіте”: “...Ординці воїна скришили, на землю впало тіло біле і, наче зерно, проросло, а влітку маком зацвіло...” Одна із героїнь роману Олесья Гончара "Прапорonosці" гине в долині червоних маків.

Символ пам'яті у світі

Його появу пов'язують із віршами двох людей: канадського військового лікаря Джона МакКрея та представниці Християнської асоціації молодих жінок Мойни Майкл. Перший під враженням боїв у Бельгії у 1915 році написав твір “На полях Фландрії”, що починався словами: “На полях Фландрії розквітли маки Між хрестами ряд за рядом”. Друга – 1918 року написала вірша “Ми збережемо віру”, в якому обіцяла носити червоний мак у пам'ять про загиблих. Саме Мойні Майкл у листопаді того ж року причепила червоний шовковий мак на пальто.

У 1920 році Національний Американський легіон прийняв маки як офіційний символ, а в 1921-му червоні маки стали емблемою Королівського Британського легіону. В Польщі червоні маки є символом перемоги 11–18 травня 1944 року Другого корпусу генерала Андерса в боях за гору Монте-Кассіно в Італії.

В сучасній Україні

Червоний мак як символ пам'яті жертв війни вперше використано в Україні на заходах, приурочених до річниці завершення Другої світової війни у 2014 році. Дизайн розроблено за ініціативи Українського інституту національної пам'яті та Національної телекомпанії України. Автором символу є харківський дизайнер Сергій Мішакін. Графічне зображення є своєрідною алюзією: з одного боку воно уособлює квітку маку, з другого – кривавий слід від кулі. Поруч із квіткою розміщено дати початку і закінчення Другої світової війни – 1939–1945 – та гасло “Пам'ятаємо. Перемагаємо”.

Всеукраїнська акція “Мак пам'яті”

Рекомендується виготовляти стилізовані червоні маки з паперу або тканини та розміщувати на одязі на лівій стороні грудей, якомога ближче до серця. Використання маків великого розміру або зображень на великих площинах: біг-бордах, сіті-лайтах, стелах, дошках, інших носіях як оздоблення класів, залів чи публічного простору залишається на розсуд організаторів за умови збереження гідної пошани до цього символу.

Український інститут національної пам'яті звертається з проханням до українців цими днями доповнити одяг червоним маком – символом пам'яті майже 8 мільйонів загиблих співвітчизників та 65 мільйонів убитих у світі.

Поліграфічні та відеоматеріали про мак пам'яті

Відео, як зробити мак пам'яті:

<https://mega.nz/#F!0sBCgT7Q!GurzNQkTiNdFoETpXSVing>

Схема, як зробити мак пам'яті:

https://mega.nz/#F!EtJH3DzT!7rHWR_BjEZvAH7_oM6vsfA

Маки пам'яті з гаслом “Ніколи знову”:

<https://mega.nz/#F!IwABzIyC!-GywI2-rOKbLMDcwy89GCg>

Маки пам'яті з гаслом “Пам'ятаємо. Перемагаємо”:

https://mega.nz/#F!Z8BIEQwY!LIOQJmkpboqja_ouQITaBg

Довідка про мистецьку акцію “Перша хвилина миру”

Український інститут національної пам'яті та Міністерство культури України в 2014 році ініціювали ще одну акцію на означення європейської традиції Дня перемоги – “Перша хвилина миру”.

Вона відбувається 8 травня. Починається о 21:45 покладанням квітів до Вічного вогню. В Києві локацією є парк Вічної слави (вулиця Івана Мазепи) біля “Вічного вогню”. Продовжується мистецькою частиною – під європейську та українську класичну музику згадують українців, полеглих у боротьбі з нацизмом у складі різних формувань – Червоній армії, Українській повстанській армії, арміях країн-союзників Антигітлерівської коаліції. Завершується акція о 23-й виконанням гімну Європи “Ода радості”. Таким чином мистецька акція символізує перші хвилини миру в Європі. О 23:01 за Актом про беззастережну капітуляцію Німеччини було проголошено припинення вогню.

Довідка щодо можливості використання “прапора перемоги” під час заходів 8–9 травня

Увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні передбачено Законом України “Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років”. Відповідно до статей 1–2 зазначеного Закону основними формами увічнення перемоги над нацизмом є, зокрема, відзначення Дня пам'яті та примирення (8 травня), Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (Дня перемоги) (9 травня), покладання квітів, вінків до пам'ятників та меморіалів, присвячених увічненню перемоги над нацизмом та вшануванню пам'яті жертв Другої світової війни. Використання в будь-якій

формі зображень “прапора перемоги” під час таких меморіальних та урочистих заходів Законом не передбачено.

Разом із тим, згідно із підпунктом “в” пункту 4 частини першої статті 1 Закону України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки” прапори, символи, зображення або інша атрибутика, в яких відтворюється поєднання серпа та молота, серпа, молота та п’ятикутної зірки, плуга (рала), молота та п’ятикутної зірки, є символікою комуністичного тоталітарного режиму. За пунктом 2 частини першої статті 1 зазначеного Закону поширення, а також публічне використання продукції, яка містить символіку комуністичного режиму, є пропагандою комуністичного тоталітарного режиму.

Частиною першою статті 3 цього Закону пропаганда комуністичного тоталітарного режиму визнається наругою над пам’яттю мільйонів жертв комуністичного тоталітарного режиму та заборонена законом. Відповідно до частини першої статті 4 Закону поширення, а також публічне використання символіки комуністичного тоталітарного режиму заборонено.

Відповідно до пункту 6 частини третьої статті 4 Закону заборона не поширюється на випадки використання символіки комуністичного тоталітарного режиму на оригіналах бойових знамен.

“Прапором перемоги” є штурмовий прапор 150-ї ордена Кутузова II ступеню Ідрицької стрілецької дивізії, який має червоний колір, містить зображення поєднаних серпа і молота та п’ятикутної зірки, а також напис російською мовою “150 стр. ордена Кутузова II ст. Идрицк. див. 79 с.к. 3 у.а. 1 Б. ф”. Оригінал зазначеного прапора перебуває на зберіганні в Музеї Збройних сил Російської Федерації у Москві.

Таким чином, “прапор перемоги” містить зображення поєднаних серпа і молота та п’ятикутної зірки, що є символікою комуністичного тоталітарного режиму. З огляду на це, поширення і публічне використання, у тому числі під час відзначення будь-яких державних свят, будь-яких зображень, копій, включно з офіційними копіями “прапора перемоги”, а також елементами зазначеної символіки комуністичного тоталітарного режиму у костюмах артистів є пропагандою комуністичного тоталітарного режиму та заборонено законом. Відповідно до пункту 7 частини третьої статті 4 Закону під час відзначення Дня пам’яті та примирення (8 травня), Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (9 травня) ветерани Другої світової війни можуть носити державні нагороди, ювілейні медалі та інші відзнаки, якими вони були нагороджені до 1991 року та протягом 1991–2015 років у зв’язку з річницями подій періоду Другої світової війни.

Довідка про “георгіївську стрічку” як елемент російської пропаганди

Формування символу “георгіївська стрічка” має тривалу та складну історію. Уперше вона з’явилася на ордені святого Георгія, заснованому 1769 року імператрицею Катериною II. Орден став вищою військовою нагородою Російської імперії і видавався офіцерам за особливу мужність у бою. Пізніше сформувався цілий комплекс нагород, пов’язаний зі святим Георгієм: орден, медаль, хрест, прапор. Їх супроводжувала георгіївська стрічка, що, згідно з офіційними статутами, складалася з трьох чорних та двох жовтих смужок. Допускалося також використання оранжевого кольору замість жовтого.

Найбільш вірогідною є версія, що гама стрічки була взята з чорно-жовто-білого прапора Російської імперії. Інша версія – кольори символізують вогонь та дим, що підкреслює її виключно військовий характер.

Після встановлення в Росії влади більшовиків у 1917 році георгіївські нагороди припинили офіційне існування. Їх продовжували використовувати лише представники білогвардійського руху – Олександр Колчак, Антон Денікін, Євген Міллер – нагороджуючи вояків за активну боротьбу з радянською владою. З початком німецько-радянської війни в 1941 році значна кількість російських монархістів почала співпрацювати з нацистською Німеччиною. Георгіївськими кавалерами були начальник главка козачих військ Третього Райху генерал Петро Краснов, групенфюрер СС Рудольф Бангерський, член Комітету звільнення народів Росії майор Олександр Альбов, групенфюрер СС Андрій Шкуро. Особливо багато нагороджених було в Руському корпусі, що воював проти партизан у Югославії. Згідно з документальними фото 1941–1945 років, усі вони продовжували використання георгіївських нагород.

Крім того, стилізований Георгіївський хрест використовували як власний символ окремі підрозділи колабораціоністів, зокрема Російська визвольна народна армія (рос. – “РОНА”), що брала участь у придушенні антинацистських повстань у Польщі та Словаччині.

Найчисельніше збройне формування російських колабораціоністів – Російська визвольна армія, “власівці” – у своїй символіці використовувала, перш за все, Андріївський прапор та біло-синьочервоний триколон. Наприкінці війни до складу власівських військ включили РОНА та Руський корпус, що принесли з собою георгіївську символіку. Її сприймали виключно як власну національну.

Варто нагадати, що в XIX–XX століттях російські монархісти були найбільш послідовними противниками українського визвольного руху, заперечуючи саме право українського народу на існування.

В СРСР комплекс георгіївських нагород юридично не існував. Це було цілком логічно, адже радянська влада протиставляла себе дореволюційному самодержавству. З 1917 року діяла заборона носити царські нагороди. Однак 8 листопада 1943 року указом Президії Верховної Ради СРСР було засновано орден Слави, стилістично схожий на орден святого Георгія. Він надавався за аналогічні з останнім заслуги (особлива військова мужність) та також містив стрічку з трьома чорними та двома оранжевими смужками. У 1944–1945 роках ним було нагороджено близько 200 тисяч осіб.

Введення ордена Слави цілком вписувалося у сталінське відродження російського патріотизму напередодні та під час війни. Радянська влада радикально переглянула підхід до історії та національної політики, замінивши класовий підхід на випробуваний до революції великодержавний.

Історичні діячі, котрих раніше зображали як представників “класів-експлуататорів” (монархи Олександр Невський, Дмитро Донський, Іван Грозний, Петро I, Катерина II; “полководці” Олександр Суворов, Михайло Кутузов та інші), проголошувалися “геніальними будівничими російської держави”. Відновили традиційні в царській армії погони та гвардійські звання. У 1943 році відновили патріархат Російської православної церкви і залучили її до активної пропагандистської роботи. Кульмінацією імперського ренесансу стала заміна державного гімну СРСР у тому ж 1943 році. Етнічно нейтральний “Інтернаціонал” поступився місцем новому, що починався рядками “Союз нерушимый республик свободных сплотила навеки Великая Русь”.

Тож створення радянської версії ордена святого Георгія цілком вписувалося в канву з відновлення традицій Російської імперії в СРСР. Схожість двох орденів дала підстави для звернення окремих діячів культури до Сталіна з пропозицією прирівняти колишніх георгіївських кавалерів до кавалерів ордена Слави. Але радянське командування ідею зрівняння нагород відкинуло, хоча й розглядало їх як прояв російської військової слави.

Чорно-оранжева стрічка фігурувала також у іншій радянській нагороді – медалі “За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.”, заснованій 9 травня 1945 року. Згідно з указом, її мав право отримати кожен, хто “брав безпосередню участь у бойових діях на фронтах Великої Вітчизняної війни”. Медаль стала наймасовішою: на 1995 рік її отримали майже 15 мільйонів військовослужбовців. Саме через медаль чорно-оранжева стрічка увійшла до офіційної символіки німецькорадянської війни. За нею закріпилася назва “твардійська” через схожість із відзнакою гвардійських екіпажів на радянському флоті, введеною 1942 року. Для гвардійців інших родів військ використовувався не чорнооранжевий символ, а нагрудний знак з червоним прапором.

1965 року нове керівництво СРСР на чолі з Леонідом Брежнєвим взялося активно формувати офіційну версію історії “Великої Вітчизняної війни”. 9 травня знову стало державним святом “Днем перемоги” і вихідним. Багатотисячними накладами друкували “правильні” книги про 1941–1945 роки. Карбували мільйони ювілейних медалей. “Гвардійську” стрічку почали масово розповсюджувати в агітаційній продукції до 9 травня, створюючи з неї символ перемоги над нацизмом. Хоча до 1945 року більшість учасників боротьби з нацистами не мали про неї жодного уявлення.

У Російській Федерації орден святого Георгія та Георгіївський хрест відновили указом Президії Верховної Ради РФ 1992 року. Остаточно затвердили у 2008-му. Першими відроджену імперську нагороду отримали військовослужбовці–учасники бойових дій у Південній Осетії та збройної агресії проти Грузії 2008 року.

Сучасна українська армія не використовує стрічки чорного та оранжевого кольору в символіці. Вітчизняні військові традиції засновані на зверненні до спадщини запорозького козацтва, досвіду боротьби за українську незалежність у 1917–1921 роках, участі українців у звільненні України від нацистів, національного руху Опору 1940–1950-х років. Георгіївська символіка, у кращому випадку, не мала до них безпосереднього стосунку, а в гіршому – уособлювала сили, чий інтереси були протилежні українським. Катерина II – засновниця ордена святого Георгія – відома також ліквідацією Гетьманщини, знищенням Запорозької Січі, введенням кріпацтва. Під час революції 1917–1921 років проти білогвардійців активно воювали як частини армії Української Народної Республіки, так і місцеві повстанські отамани, зокрема Нестор Махно.

Визвольний рух 1940–1950-х років безкомпромісно боровся з радянською владою. Чорно-оранжева емблема російської військової сили до цієї традиції не вписується.

Спроби утвердити гвардійську стрічку під назвою “георгіївська” як символ перемоги над нацизмом розпочалися 2005 року в Росії. З ініціативи державної інформаційної агенції “РИА Новости” стартувала однойменна акція. За задумом, вона мала стати символом “Перемоги” і пов’язати радянську історію з військовою славою дореволюційної та сучасної Росії.

Ототожнення георгіївської та гвардійської стрічок у ході акції стало, по суті, спробою монополізувати перемогу над нацизмом, представити її як суто національну російську. Внесок інших народів, у тому числі українського, нівелюється. Однозначно про виключну роль росіян та Росії у Великій Вітчизняній війні заявив Володимир Путін 2010 року. Таким чином, чорно-оранжева стрічка використовувалася у символіці Російської імперії, білогвардійському русі, радянських нагородах наприкінці та після Другої

світової війни, а також у сучасних російських відзнаках. У всіх випадках вона символізувала, передусім, силу “російської зброї”.

Факти використання її російськими націоналістами, що воювали на стороні нацистів, не дають змоги говорити про виключну “антифашистську” спрямованість. “Георгіївська стрічка” є, перш за все, елементом російської символіки. Тож вважати її абстрактним символом Перемоги над нацизмом не можна. За такого підходу величезні жертви українського народу (як і інших народів колишнього СРСР) та активна участь у боротьбі з Третім Райхом виглядають другорядними та знеціненими.

Нагадуємо, що відповідно до Закону України “Про внесення зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо заборони виготовлення та пропаганди георгіївської (гвардійської) стрічки” № 2031- VIII публічне використання, демонстрація або носіння георгіївської (гвардійської) стрічки чи її зображення тягне за собою адміністративну відповідальність.

Твори українських письменників і поетів, які розкривають події та наслідки війни

У проведенні заходів, присвячених Дню пам’яті та примирення, бажано застосовувати фрагменти художніх, публіцистичних, автобіографічних творів. Вони сприятимуть уведенню учнів в історичну обстановку, відтворенню епохи, переживанню атмосфери війни та кризових умов, в яких опинилися люди. Використання яскраво забарвлених розповідей про минуле, що мають приховані суб’єктивні смисли, в невимушеній формі підвищать емоційне сприйняття школярами матеріалу, підсилять його виховний вплив, доповнять формування особистісно-ціннісного ставлення до історичної події.

Для надання заходам “живого” струменя пропонуємо, наприклад, за період кінець 30-х – середина 40-х років ХХ століття використовувати уривки з романів Івана Багряного “Людина біжить над прірвою” та “Огненне коло. Повість про трагедію під Бродами”, “Дума про невмирущого” Павла Загребельного, “Вогняні стовпи” Романа Іваничука. Віра в силу українського народу була основною темою творчості Олеса Гончара. Не слід забувати й про те, що письменник і кінорежисер Олександр Довженко у роки війни фактично постав як самобутній прозаїк і емоційний публіцист. Його оповідання на воєнну тему (“Ніч перед боєм”, “Стій, смерть, зупинись!”, “Відступник”, “На колючому дроті”) яскраво доносять до читача ті буремні події. Крім названих творів, у мережі Інтернет доступні також оповідання, повісті, романи:

1. Андрусак М. Брати грому // Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Andrusiak_Mykhailo/Braty_hromu/

2. Астафьев В. Прокляты и убиты // Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=NDqvnUzhYc>
3. Багрянний І. // Режим доступу: Огненне коло http://chtyvo.org.ua/authors/Bahrianyi/Ohnenne_kolo/
4. Багрянний І. Людина біжить над прірвою.// Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Bahrianyi/Liudyna_bizhyt_nad_prirvoiu_vyd_200_9/
5. Гончар О. Щоденники. Т. 1 (1943–1967) // Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Honchar/Schodennyky_Tom_1_1943-1967/
6. Гончар О. Людина і зброя // Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Honchar/Liudyna_i_zbroia/
7. Гончар О. Прапорonoсці // Режим доступу: <http://chtyvo.org.ua/authors/Honchar/Praporonosti/>
8. Гуменна Д. Хрещатий Яр (Київ 1941 – 1943): роман-хроніка // Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/proza/1522-gumenna-d-hreshhatiy-yar-kiyiv-1941-1943/>
9. Гуцало Є. Діти війни ; Озброєні діти : [оповідання] / Є. Гуцало // Пролетіли коні : оповідання та повісті // Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Hutsalo/Proletily_koni_zb/
10. Довженко О. Ніч перед боєм // Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Dovzhenko/Nich_pered_boyem/
11. Довженко О. Україна в огні: кіноповість.// Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Dovzhenko/Ukraina_v_ohni_Kinopovist_schodennyk/
12. Довженко О. Щоденник (1941–1956) // Режим доступу: <http://chtyvo.org.ua/authors/Dovzhenko/Schodennyk/>
13. Довженко О. Щоденникові записи, 1939–1956 // Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Dovzhenko/Schodennykovyi_zapysy_1939-1956_Dnevnykove_zapysy_1939-1956/
14. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства // Режим доступу: file:///C:/Users/uinp/Downloads/zhinki_centralnoyi.pdf
15. Загребельний П. Дума про невмирущого // Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Zahrebelnyi/Duma_pro_nevmyruschoho/
16. Загребельний П. Європа 45 // Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Zahrebelnyi/Tvory_v_shesty_tomakh_Tom_5/
17. Забужко О. Музей покинутих секретів // Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Zabuzhko/Muzei_pokynutykh_sekretiv/

18. Іваничук Р. Вогненні стовпи // Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Ivanuchuk/Vohnenni_stovpy/

19. Малаков Д. Оті два роки... у Києві при німцях // http://chtyvo.org.ua/authors/Malakov_Dmytro/Oti_dva_roky_U_Kyievi_pry_nimtsiakh/

20. Міщенко Д. Батальйон необмундированих: повість // Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Mischenko/Batalion_neobmundyrovanых_vyd_1995

21. Самчук У. П'ять по дванадцятій. Записки на бігу // Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/memuari/382-samchuk-u-p-yat-po-dvanadtsyati/>

Корисні Інтернет-посилання:

1. Від Дніпра до Ельби. Чотири Українських фронти: <http://www.istpravda.com.ua/blogs/2011/06/22/43446/>;

2. В Україні правильно говорити про "Велику Вітчизняну війну", а не про "Другу світову війну" // Лікбез. Історичний фронт: <http://likbez.org.ua/uk/inukraine-the-right-to-talk-about-the-great-patriotic-war-rather-than-world-war-ii.html>;

3. В'ятрович В. Українська Друга світова (в кольорі): http://gazeta.dt.ua/POLITICS/ukrayinska_druga_svitova_v_kolori.html;

4. Гвоздик В.С., Князьков Ю.П., Штейнле О.Ф. "Георгіївська стрічка", що вона означає:

<http://www.memory.gov.ua/news/georgiivska-strichka-shcho-vona-oznachaє>;

5. Гриневич В. Військові мобілізації в Україні 1943–1944 років: "Ви повинні змити власною кров'ю провину перед Батьківщиною і її великим вождем товаришем Сталіним": http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/viyskovi_mobilizatsiyi_v_ukrayini_19431944_ro_kiv_vi_povinni_zmiti_vlasnoyu_krovyyu_provynu_pered_batk.html;

6. Гриневич В. Міф «Великої Вітчизняної війни»: «духовна скрепа» російської ідентичності: <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/wwii-myth-russia>

7. Методичні рекомендації щодо відзначення Європейського дня пам'яті жертв сталінізму та нацизму і 75-річниці Пакту Молотова-Ріббентропа: <http://www.memory.gov.ua/news/23-serpnya-vidznachatimetsya-evropeiskiiden-pamyati-zhertv-stalinizmu-ta-natsizmu-ta-75-ta-ric>;

8. Музиченко Я. Перемога людяності: провідні історики – про українців на різних фронтах Другої світової, високу ціну визволення від нацизму та дбайливе збереження пам'яті про

воїнів: <http://www.memory.gov.ua/news/peremoga-lyudyanosti-providni-istoriki-proukraintsiv-na-riznikh-frontakh-drugoi-svitovoi-visok>;

9. Огієнко В. Як відзначають День Перемоги в Європі: <http://www.memory.gov.ua/news/yak-vidznachayut-den-peremogi-v-evropi>;

10. Патриляк І. Українські націоналісти проти гітлерівської Німеччини. Рух Опору: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/05/8/142834/>;

11. Процик П. Україна. Друга світова війна. Тільки цифри: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/05/7/5017138/>

12. У Велику Вітчизняну росіяни розгромили би Німеччину і без участі українців? // Лікбез: <http://likbez.org.ua/uk/v-velikuyu-otechestvennuyu-russkie-razgromili-byigermaniyu-i-bez-uchastiya-ukraintsev.html>;

13. Ціна перемоги: вклад українців у розгром нацизму // [Сторінка Українського інституту національної пам'яті] / Київ, 2015. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/news/tsina-peremogi-vklad-ukraintsiv-u-rozgromnatsizmu>

Звертаємо увагу, що за посиланням <https://bit.ly/3aOvPEe> доступні:

- зображення маку пам'яті з гаслом “Пам'ятаємо! Перемагаємо!” для використання на онлайн-ресурсах;

- макети для бордів та сітілайтів у форматі для друку;

- ролик, як зробити мак пам'яті, з Марічкою Бурмакою (створений каналом Еспресо TV з ініціативи Українського інституту національної пам'яті);

- відеоісторії про роль та місце України як держави-переможниці у Другій світовій війні (папка “Соціальні ролики Олесь Саніна”). При поширенні цих роликів просимо зазначати: режисер – Олесь Санін; при виробництві використані матеріали: Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного, архіву кінохроніки British Pathé (Великобританія), кримського телеканалу АТР та Ахтема Сеїтаблаєва, телеканалу 1+1, телеканалу Еспресо TV, Національного музею історії України у Другій світовій війні. Відеоісторії створені в рамках проєкту “Українці в лавах Об'єднаних націй перемогли агресора”.

За посиланням <http://www.wv2.memory.gov.ua/> розміщено сайт Українського інституту національної пам'яті, присвячений Другій світовій війні. Він містить інформацію про ключові події, постаті, карти, інфографіку, фотогалерею, відеоролики й електронні видання про війну, підбірку фільмів “20 000 хвилин, які змінять ваше уявлення про Другу світову війну” та інші проєкти.

Тематичні матеріали Українського інституту національної пам'яті:

- “Україна в роки Другої світової війни (1939–1945)”. Набір електронних інтерактивних листівок: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/lystivky/ukrayina-v-roky-drugoyi-svitovoyi-viyny-1939-1945>
- Настільна гра “УПА – відповідь нескореного народу”: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/navchalni-igry/nastilna-gra-ura-vidpovid-neskorenogo-narodu>;
- Відеоісторія «За що боролася УПА?»: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/videolekciyi/cykl-vchymo-istoriyu/za-shcho-borolasya-ukrayinska-povstanska-armiya>;
- Виставка “Українська Друга світова”: <https://uinp.gov.ua/vystavkovi-proekty/vystavka-ukrayinska-druga-svitova>;
- Виставка “УПА – відповідь нескореного народу”: <https://uinp.gov.ua/vystavkovi-proekty/vystavka-ura-vidpovid-neskorenogo-narodu>;
- Виставка “Тріумф людини. Мешканці України, які пройшли нацистські концтабори”: <https://uinp.gov.ua/vystavkovi-proekty/vystavka-triumf-lyudyny-meshkanci-ukrayiny-yaki-proyshly-nacystski-konctabory>;
- Брошура “Україна у Другій світовій війні”: <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/ukrayina-u-drugiy-svitoviy-viyni>;
- Книга “Війна і міф” про Другу світову війну (англомовний варіант): <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/knyga-viyna-i-mif-pro-drugu-svitovu-viynu-anglomovnyu-variant>;
- “Бабин Яр: пам’ять на тлі історії. Путівник для вчителя: збірник навчально-методичних розробок шкільних занять на основі віртуальної виставки та документального фільму”: <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/babyn-yar-pamyat-na-tli-istoriyi>;
- Серія плакатів “Війна не робить винятків. Жіночі історії Другої світової”: <http://www.memory.gov.ua/page/zhinochi-istorii-drugoi-svitovoi>;
- Серія відеороликів “Війна не робить винятків. Жіночі історії Другої світової”: <http://www.memory.gov.ua/news/zhinochi-istorii-drugoi-svitovoi-u-video>.

